

JOODSE BURGERS IN **DIEMEN**: ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Diemen*

Charlotte Dommerholt MA
Prof. dr. Wim van Meurs

Nijmegen, maart 2023

Joodse burgers in Diemen: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Diemen

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoeker: Charlotte Dommerholt

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Charlotte Dommerholt, Wim van Meurs,
'Joodse burgers in Diemen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen:
Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2023).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
gemeente Diemen

Afbeelding omslag

De lege vlakte na de afbraak van een hele woonwijk. De Duitsers besloten in 1943 dat ze schootsveld moesten hebben om Amsterdam te kunnen verdedigen.

© Historische Kring Diemen (HKD-03820), A. Magrijn-Hooiveld

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
Dankwoord	13
Opdracht	14
Het onderzoeksteam	15
2. Onteigening en rechtsherstel in Diemen	17
Onteigening en rechtsherstel	19
Bejegening	24
Conclusies over de bejegening van Joodse burgers in Diemen	25
3. Verantwoording	27
Woordkeuze	27
Roof, onteigening of vordering	27
Methode	29
4. Bijlagen	37
Tabel: Onteigeningen en rechtsherstel Diemen	37
Literatuur	38
Archieven	41
Websites en kranten	42

1. Inleiding

Tijdens de bezetting (1940-1945) deporteerde het naziregime meer dan honderdduizend Nederlandse Joden. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar concentratiekampen als Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen overleefden de Holocaust.

Vaak werden al voor deportatie de bezittingen van deze inwoners geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd tijdens de oorlog doorverkocht. Joodse burgers die de kampen overleefden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, veel vaker, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter waren doorverkocht of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. Hij of zij kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten, waaronder belastingen of erfpacht over de jaren van 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms meteen weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen. Vaak was het een moeizaam en lang proces om aan de eisen van het rechtsherstel te voldoen of, met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed lange tijd vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren stelde men ook steeds nadrukkelijker de vraag, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten hebben gespeeld bij de onteigeningen en het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.¹

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Noord-Holland doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over de onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021, 2022 en 2023 voerden we in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor dertig gemeenten.² Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we opdoen, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Met representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In een paar gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat burgemeesters, wethouders en ambtenaren in strijd handelden met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

Dit rapport sorteert voor op een oordeel over hoe gemeente Diemen handelde tijdens de oorlog. Tegelijkertijd is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak van het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak

is nu van alle kanten kritiek. Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding uit een hoofdstuk met de bevindingen van ons archiefonderzoek en de conclusies. In het derde hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de verantwoording van dit onderzoek en worden de begrippen die we gebruiken voorzien van toelichting. Het vierde en laatste hoofdstuk geeft in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Ook vindt u hier een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties. De conclusies van ons onderzoek zijn te vinden aan het einde van hoofdstuk 2.

In alle rapporten van deze projectenserie hanteren we dezelfde methodiek. De Inleiding en de paragraaf Woordkeuze (hoofdstuk 1 en 3) van de eindreportages zijn daarom grotendeels gelijklopend.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding. In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet zijn geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid gaf veel prioriteit aan het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/fout-perspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest tijdens de oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.³

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond. Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat de bezetter en anderen zich onrechtmatig hadden toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden,

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat instituut beheerde het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd, in afwachting van definitieve regelingen.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen moesten worden hersteld. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin mochten worden bevoordeeld bij het rechtsherstel als de oorlogskopers mochten worden benadeeld. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar. Kortom, bij rechtsherstel was gerechtigheid niet het doel. En ondanks hun bijzondere slachtofferschap zag men het als onwenselijk om de Joodse gemeenschap anders te behandelen dan andere groepen slachtoffers.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁴

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou kosten. Voor het eerst sprak men ook over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe

verwachtingen kregen van de overheid. In de eerste naoorlogse jaren vond men dat de overheid een beperkte verzorgingsplicht had; zij diende vooral te zorgen voor minimale bestaanszekerheid. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste daar goed bij. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen ‘finaal recht’. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Marorgelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de ‘**burgemeester in oorlogstijd**’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁵

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

We bedanken onze opdrachtgever, burgemeester Erik Boog, onze opdrachtgever, voor zijn vertrouwen in ons team. Daarnaast willen we de medewerkers van het gemeentearchief in Diemen bedanken voor hun hulp. In het bijzonder noemen we Tamme Stallinga die ons voorzag van literatuur voor dit onderzoek.

Door de coronacrisis kon het archiefonderzoek voor onze reeks projecten pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente. Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior-onderzoeker Charlotte Dommerholt voerde dit onderzoek uit en schreef de rapportage. Thijs van Boxtel en Xia van Beuningen ondersteunden haar bij het onderzoek.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge onderzoekers en studenten.

Opdracht

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de Verkaufsbücher, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over deze 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en toonden aan dat er bij gemeenten nog weinig bekend was over hun rol bij deze onteigeningen. Pointer riep op tot nader onderzoek.⁶

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag die we in dit onderzoek beantwoorden gaat over de onteigening van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Diemen gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen, terwijl zij wist waarom deze panden vaak tegen een lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt onder andere het adres van het verkochte pand of panden, de ‘verkoper’ en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs. Van Amsterdam en Den Haag weten we dat ze naheffingen en boetes oplegden voor gemeentebelastingen op vastgoed of een erfpachtcanon, voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van eigenaarschap. Dat gebeurde zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers. Heeft ook gemeente Diemen zulke naheffingen of boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde onderzoeksvraag, die naar hoe de gemeente handelde ten opzichte van Joodse inwoners. Hoe gaf gemeente Diemen zich rekenschap van hun bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider ‘Lokaal besturen tussen bezetter en burger’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider ‘Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Xia van Beuningen, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2022)

Thijs van Boxtel, student aan de masteropleiding politiek en Parlement, Radboud Universiteit.

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.
- ³ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955 (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁴ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁵ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).
- ⁶ KRO-NCRV, Pointer, <https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitsse-bezetter>.

2. Onteigening en rechtsherstel in Diemen

Gemeente Diemen ontwikkelde zich in de tweede helft van de 20^e eeuw van een kleine agrarische gemeenschap tot een forenzengemeente van Amsterdam. Rond 1930 telde Diemen ongeveer 5.000 inwoners, tegenwoordig heeft de gemeente Diemen ruim 31.000 inwoners.

In de jaren veertig was Diemen een gemeenschap waar de verzuiling nog een duidelijke plaats had: verschillende levensbeschouwelijke groepen leefden relatief gescheiden van elkaar. Het dorpsleven speelde zich voornamelijk af rond de Hartveldseweg, waar de meeste winkels waren gevestigd. De banden met het nabijgelegen Amsterdam waren sterk. Zo kwamen veel Amsterdammers naar Diemen om even te ontsnappen aan het drukke stadsleven. Omgekeerd gingen Diemenaren naar Amsterdam om gebruik te maken van de voorzieningen.¹

Diemen had een kleine Joodse gemeenschap: rond 1935 woonden er 150 Joodse burgers in de gemeente. Ongeveer de helft van hen waren vluchtelingen uit Duitsland en Midden-Europa, die zich in de jaren dertig niet langer veilig voelden in hun land van herkomst en hun toevlucht hadden gezocht in Nederland. In 1941 was het aantal Joden gedaald tot onder de honderd. In dat jaar werden op de officiële registratielijsten – waarop stond welke Joodse burgers in de gemeente woonden – melding gemaakt van 91 Joden in de gemeente Diemen.

In 1914 opende aan de Ouddiemerlaan een Joodse begraafplaats, waar arme Amsterdamse Joden werden begraven. Ook dit laat de sterke band met Amsterdam zien. Diemen had geen synagoge, dus Diemense Joden die daar op sabbat heen wilden, waren aangewezen op de synagoge in Amsterdam-Betondorp of in Amsterdam-Oost.

Vanaf 1941 deden kwamen er meer anti-Joodse maatregelen. Daardoor waren Diemense Joden bijvoorbeeld niet langer welkom bij de lokale harmonie en ze mochten niet meer zwemmen en sporten bij de Diemerplas. In mei 1941 volgde de registratie van alle Joodse inwoners van de gemeente, en op 29 april 1942 werden alle Joodse burgers die nog in Diemen woonden, gedwongen te verhuizen naar de Transvaalbuurt in Amsterdam. Van daaruit werden ze weggevoerd naar verschillende concentratiekampen.²

Van mei tot oktober 1942 was in Diemen een Joods werkkamp gevestigd. Dit kamp stond op de plek waar tot 1938 het Merwede Paviljoen was, ook wel bekend onder de naam van diens eigenaar Betlem. In totaal werkten er 305 dwangarbeiders in het werkkamp, die op 2 oktober 1942 naar Kamp Westerbork werden gevoerd.³

De meeste Joodse Diemenaren kwamen gedurende de bezetting om het leven. In de gemeente liggen verspreid over drie locaties (Jan Bertsstraat 14,

Jan Bertsstraat 31 en Schoolstraat 43) tien struikelstenen om de Joodse gezinnen die hier woonden te herdenken.⁴ Op de Joodse begraafplaats opende na de oorlog een urnenveld voor urnen met de stoffelijke resten van burgers die om het leven kwamen in Kamp Westerbork.⁵

Nadat de Joodse inwoners waren weggevoerd uit de Amsterdamse Transvaalbuurt, stonden de woningen daar leeg. In 1943 werden er andere Diemenaren gehuisvest die hun woning hadden moeten verlaten op last van de Duitse bezetter. Tijdens de oorlogsjaren kreeg gemeente Diemen het namelijk zwaar te verduren. Al op de eerste dag na de Duitse inval werd de plaats getroffen door een vliegtuigbom.⁶ Daar bleef het niet bij, want in 1943 kwam het bericht dat een deel van Diemen onderdeel werd van de zogenaamde Hauptkampflinie rond Amsterdam. In en rond Diemen wilde de bezetter op strategische punten versterkingen aanbrengen om een opmars van vijandelijke troepen zoveel mogelijk te vertragen. Om dit mogelijk te maken moest een deel van de woningen aan de Arent Krijtsstraat, Hartveldseweg en Diemerkade worden afgebroken.⁷

Burgemeester Eddy de Geer van Oudegein, die gemeente Diemen sinds 1937 leidde, weigerde zijn medewerking te verlenen en werd daarom in december 1944 voor onbepaalde tijd met verlof gestuurd. De Geer van Oudegein was jonkheer, meester in de rechten en de zoon van staatsman Dirk Jan de Geer, minister-president van het eerste oorlogskabinet (1939-1940). De Geer van Oudegein bleef zo lang hij kon in functie als burgemeester van Diemen, om erger te voorkomen, een strategie die veel burgemeesters met hem deelden.

Op de dag dat De Geer van Oudegein met verlof werd gestuurd, stelde de bezetter burgemeester Voûte van Amsterdam aan als waarnemend burgemeester. Hij werd een paar weken later opgevolgd door Frans P. Guépin, sinds 1941 NSB-wethouder van Arbeidszaken in Amsterdam.⁸ Onder Guépin werd het project uitgevoerd: 430 woningen werden gesloopt, de uit de woningen afkomstige materialen werden naar Duitsland verscheept en het sloophout werd naar de Nederlandsche Generatorhoutfabriek in Renkum gebracht. 1.731 Diemenaren verloren hun woning en kregen nieuwe huisvesting toegewezen in de Amsterdamse Transvaalbuurt.⁹

Na de oorlog nam De Geer van Oudegein het voortouw in de wederopbouw van gemeente Diemen. Voor het herbouwplan moesten een aantal percelen met beschadigde en vernietigde woningen te worden onteigend, net als een aantal percelen die vielen binnen het plan van wederopbouw.¹⁰ Hierdoor werden percelen van Joodse eigenaren soms in korte tijd twee of drie keer onteigend: eerst van de Joodse eigenaar, daarna van de oorlogskoper en nogmaals tijdens de naoorlogse wederopbouw.

Na de bevrijding had de gemeente al een plan om 419 nieuwe woningen te bouwen: een begin van de herbouw van de huizen die op last van de bezetter waren gesloopt. Men dacht aan eengezinswoningen, maar ook aan flats en woningen voor ouderen. Dit nieuwbouwplan laat opnieuw de nauwe band met Amsterdam zien:

‘Diemen stelt er prijs op een goede buur te zijn van Amsterdam. Nu het huizen gaat bouwen voor de Diemenaren, die gedwongen in de hoofdstad wonen, krijgt die vriendschap nog een prettiger accent. Want dan maakt Diemen in Amsterdam, waar de woningbouw nog niet zover is, dat men de bevolkingstoename er door kan opvangen, ruimte om de eigenlijke Amsterdammers aan een woning te helpen.’¹¹

Onteigening en rechtsherstel

In onze onderzoeken naar onteigening en rechtsherstel en in de onderzoeken van anderen, worden verschillende soorten archieven gebruikt. Geen van deze archieven geeft een volledig en definitief antwoord op de onderzoeksvragen. Daarnaast zijn sommige archieven – of delen daarvan – tijdens de oorlog verloren gegaan, opzettelijk vernietigd of in de jaren na de oorlog opgeschoond of gereorganiseerd. We combineren daarom verschillende bronnen uit verschillende archieven. Zo proberen we te achterhalen welke percelen zijn onteigend en verkocht, en of de gemeente hierbij een rol speelde.

De eerste stap in dit onderzoek was om percelen van Joodse eigenaren te achterhalen die zijn onteigend en verkocht. De **Verkaufsbücher** zijn daarvoor een belangrijke bron. Deze boeken zijn grotendeels bewaard gebleven: 17 van de 18 delen zijn bewaard gebleven.

In de Verkaufsbücher staan twee percelen van Joodse eigenaren uit Diemen. Het gaat hier om Ouderkerkerlaan 75 en Diemerkade 20 (zie Bijlagen tabel 1). Op basis van onderzoek in het kadaster en de archieven konden we vaststellen dat er geen minnelijk rechtsherstel heeft plaatsgevonden voor deze percelen.

Ouderkerkerlaan 75

Dit pand was in bezit van Julius van Gelder, een koopman in penselen. Julius woonde er samen met zijn vrouw Mathilda van Gelder-Neugass en hun drie kinderen Rika, Alfred en Lina. In het voorjaar van 1942 verhuisde het gezin al naar de Transvaalbuurt, waar ze kwamen te wonen aan Ben Viljoenstraat 2. Tot de verhuizing naar Amsterdam runde Van Gelder zijn bedrijf vanuit huis. Op 18 juni 1942 trof dr. Schulz-Wüllow van Omnia Treuhandgesellschaft, die zich bezighield met de onteigening van bedrijven, Ouderkerkerlaan 75 leeg aan. Volgens de politie en gemeentesecretaris had **Aktion Rosenberg** de inboedel meegenomen. Het vermogen van Van Gelder werd overgemaakt naar de Duitse roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co. en op 5 mei 1943 werd zijn bedrijf officieel opgeheven. Julius van Gelder was op dat moment al niet meer in leven.¹² Ook Mathilda, Rika, Alfred en Lina werden vermoord; zij stierven in 1943 in Sobibor en Auschwitz.¹³

De bezetter nam Ouderkerkerlaan 75 in beheer en verkocht het pand op 26 september 1942 aan de Amsterdamse veehandelaar Hendrik Heidemann. Die betaalde er 3.500 gulden voor.¹⁴ Heidemann was lid van de NSB en werd in 1944 ook lid van de Landwacht, een paramilitaire hulpdienst van de bezetter. Na de oorlog werd hij opgepakt en in december 1946 bepaalde het tribunaal van Amsterdam dat hij zijn straf had uitgezeten, waardoor hij werd vrijgelaten.¹⁵

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt onder andere het adres van het verkochte pand of panden, de ‘verkoper’ en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Een nazi-organisatie die verantwoordelijk was voor het plunderen van huizen van Joden die waren gedeporteerd.

In Heidemanns dossier bij het Nederlands Beheersinstituut, dat zijn bezit beheerde, staat dat hij zich bezighield met het ‘versjacheren van Joodse huizen’. In 1945 stonden er nog vijf percelen van Joodse eigenaren op zijn naam, waarvan vier in Amsterdam en één in Diemen, namelijk Ouderkerkerlaan 75.

Heidemann verhuurde het pand aan E.A. Hagendoren, die ook landwachter was. Na Dolle Dinsdag vluchtten beide mannen naar Duitsland, waardoor Ouderkerkerlaan 75 leeg kwam te staan. Vanwege de woningnood bleef het pand niet leeg. Waarnemend burgemeester Guépin wees het toe aan M. van Groen, een inwoner van Diemen. Maar het pand verkeerde in zo’n slechte staat dat het onbewoonbaar was. In een brief van 10 januari 1946 van gemeente Diemen aan het NBI valt te lezen:

‘De gemeente-architect [heeft] toen met den Ambtenaar voor Sociale Zaken overlegd het huis te restaureren en de huur te innen, alsof dit van gemeentewege geschiedde, doch de financiën buiten de Gemeentekas te houden, alles zonder medeweten van de Wnd. N.S.B. burgemeester, teneinde de eventueel na den oorlog terugkerende eigenaar of erfgenaam het oude bezit weer over te geven. Het huis is nu in goeden staat en wordt voortreffelijk bewoond.’¹⁶

Vanaf 10 april 1945 verhuurde de gemeente het opgeknapt pand aan M. van Groen voor 30 gulden per maand. Inmiddels was in totaal 300 gulden huur geïnd. Hiervan werden de grondbelasting (15,74 gulden) en het straatgeld (4,20 gulden) over het jaar 1945 betaald, net als reparaties aan het pand. Daarnaast waren er nog twee openstaande rekeningen voor uitgevoerde reparaties.¹⁷ Nabestaanden van de oorspronkelijke eigenaar Julius van Gelder meldden zich niet, en gemeente Diemen had het huis niet verzekerd tegen schade. De gemeente vroeg het NBI of zij het pand wilden overnemen.

Uit het NBI-dossier van Herman Heidemann blijkt dat voor meerdere panden die Heidemann had gekocht, verzoeken voor minnelijk rechtsherstel werden ingediend door nabestaanden. Maar voor Ouderkerkerlaan 75 was dit niet het geval. Ook in het archief van Diemen vonden we geen bronnen die hierop wijzen. Op 5 juli 1948 ondernam notaris E.B. Everts uit Amsterdam nog een poging om in contact te komen met erfgenamen van Julius van Gelder. Hij plaatste een advertentie in *Het Parool*.¹⁸ Onduidelijk is of er reacties kwamen op zijn oproep. In 1953 werd het pand verkocht aan huurder M. van Groen, over wie we hierboven al schreven. Hoogstwaarschijnlijk had hij dus geen nabestaanden gevonden en werd er geen rechtsherstel aangevraagd, waardoor de Raad voor het Rechtsherstel het pand uiteindelijk verkocht.

Deze situatie waarbij aantoonbaar geen rechtsherstel heeft plaatsgevonden komen we in ons onderzoek zelden tegen. In dit geval gebeurde het omdat er geen nabestaanden of erfgenamen werden gevonden. De opbrengst van de verkoop ging naar het NBI.

Diemerkade 20

De woning aan de Diemerkade 20 was in bezit van Frederik Marcus van Zuiden en Salomon Kornalijslijper. Vermoedelijk verhuurden zij de woning, maar

onduidelijk blijft wie de huurders waren. In februari 1942, nog voordat de bezetter het perceel in beheer nam, overleed Salomon Kornalijslijper op 63-jarige leeftijd; hij woonde toen in Amsterdam.¹⁹ Mede-eigenaar Van Zuiden kwam oorspronkelijk uit Assen en was verkoper in rijwielen. Samen met zijn vrouw Margaretha de la Bella en hun zoon Herman woonden ook zij in Amsterdam. Frederik Marcus en Margaretha overleefden beiden de oorlog, maar Herman werd vermoedelijk vermoord in Mauthausen.²⁰

De NGV nam Diemerkade 20 in beheer en op 15 januari 1943 kocht de Amsterdamse Berendina Hermans-Helsloot het pand voor 3.900 gulden. Dezelfde dag verkocht zij het pand weer door aan Jacobus Petrus van den Hoek, voor 4.500 gulden.²¹ Helsloot kocht samen met haar echtgenoot, de Amsterdamse advocaat Emile Hermans, een kleine 200 panden van Joodse eigenaren tijdens de oorlog. Het ging voornamelijk om panden in Amsterdam; het pand in Diemen was een uitzondering. Hermans en Hermans-Helsloot zijn een voorbeeld van oorlogskopers die te werk gingen als profiteurs en tussenhandelaren: de meeste panden die zij kochten, verkochten zij binnen een paar dagen met winst door. Na de oorlog stonden er nog 7 percelen op naam van Hermans en één op naam van Hermans-Helsloot.

Advocaat Emile Hermans was sinds 1933 lid van de NSB. Naar eigen zeggen was hij geen Jodenhater, maar toch hielp hij de Duitse bezetter bij de uitvoering van hun anti-Joodse maatregelen. Ook was hij als advocaat betrokken bij de opheffing van Joodse bedrijven. Het Bijzonder Gerechtshof veroordeelde Hermans in 1948 tot twaalf jaar gevangenisstraf, met aftrek van voorarrest. Zijn vrouw Berendina werd ook gevangengenomen, zij verbleef in Westerbork.²² Hoe lang haar gevangenisstraf was, is onduidelijk.

Wat betreft oorlogskoper Jacobus Petrus van Hoek: Diemerkade 20 bleef niet lang in zijn bezit. In 1944 vorderde de Nederlandse staat het pand, omdat men de locatie nodig had voor de uitbreiding van de Duitse verdedigingslinie. In datzelfde jaar werd de woning gesloopt. In 1950 wees de staat het perceel toe aan gemeente Diemen, in het belang van de wederopbouw. Toch werd nog niet overgegaan tot herbouw van het perceel, zo meldde het Hoofd Gemeentewerken Diemen, want er moest nog verder onderzoek worden gedaan naar de erfgenamen van Salomon Kornalijslijper. Als Van Zuiden en de erfgenamen van Kornalijslijper tot een overeenkomst kwamen over de mogelijke herbouw van het perceel, kon de gemeente hen eventueel een andere kavel toewijzen.²³

Uiteindelijk gingen de gerechtigden en de oorlogskoper niet over tot het sluiten van een minnelijke schikking. In plaats daarvan kwam er een schade-loosstelling vanwege de toegebrachte schade en onteigening van het perceel. Deze schadeloosstelling werd overeengekomen door de gerechtigden en makelaar Jan Kroeze, die optrad namens oorlogskoper Jacobus Petrus van den Hoek. Daarnaast werd het perceel opgenomen in het **Grootboek voor de Wederopbouw**.²⁴ In het Grootboek wordt bij 'vergoeding grond' een bedrag vermeld van 1.020 gulden.

Diemerkade 20 kwam vervolgens niet opnieuw op naam te staan van Van Zuiden of de erfgenamen van Kornalijslijper, maar ging op in een ander perceel. In de NBI-dossiers van Emile en Berendina Hermans wordt het perceel

De Duitse bezetter stelde in 1940 het Grootboek voor de Wederopbouw in voor gedupeerden van oorlogshandelingen. Na de bevrijding nam de Nederlandse overheid het Grootboek voor de Wederopbouw over.

Diemerkade 20 ook niet genoemd bij de adressen waarvoor een minnelijke schikking is aangevraagd. Het perceel staat alleen op een lijst met percelen die op naam hebben gestaan van Berendina Hermans-Helsloot. Voor Diemerkade 20 kwam er dus een schadeloosstelling, maar geen minnelijk rechtsherstel.

Na de oorlog rekende de overheid onder 'oorlogs- en bezettingsschade' niet alleen de directe gevolgen van bombardementen of gevechten, maar ook het verlies van vastgoed dat de bezetter had gevorderd en gesloopt voor militaire doeleinden. De eigenaren kregen niet hun perceel of een nieuw pand terug, maar een inschrijving in het Grootboek voor de Wederopbouw. Die werd uitbetaald zodra de gemeente een nieuwe woning had gebouwd en daarvoor de koopsom had geïnd. De inschrijving in het Grootboek ging in eerste instantie naar de oorlogskoper. Die was immers formeel eigenaar totdat rechtsherstel plaatsvond.

In het kader van rechtsherstel kregen Joodse eigenaren ook geen perceel of woning terug; de Grootboek-inschrijving werd op hun naam gezet. Daarnaast kregen een schadevergoeding van de laatste oorlogskoper. Diemerkade 20 kwam daarom niet terug op naam van Van Zuiden of de erfgenamen van Kornalijsliijper. Ook van een minnelijke schikking kon geen sprake zijn, want er waren geen kosten en baten om tegen elkaar af te zetten.

Andere percelen

Om na te gaan of er in Diemen nog andere percelen zijn onteigend of verkocht, onderzochten we de kaartenbak met minnelijke schikkingen van de Raad voor het Rechtsherstel. De Verkaufsbücher zijn namelijk niet foutloos: sommige percelen die niet zijn verkocht staan wél als verkocht aangemerkt – en andersom. Uit deze kaartenbak kwamen nog 17 percelen naar voren die zijn onteigend en verkocht. Dit gaat om 16 landbouwgronden en een woning met landbouwgrond (zie Bijlagen, tabel 1). Voor al deze percelen heeft in 1950 of 1955 (minnelijk) rechtsherstel plaatsgevonden.

De Duitse bezetter registreerde landbouwgronden vanaf 27 mei 1941 op basis van Verordening 102/1941. Vervolgens werden eigenaren gedwongen hun grond te verkopen. Dat verklaart waarom deze landbouwgronden ook in Diemen redelijk vroeg – namelijk in 1942 – werden verkocht in tegenstelling tot de woonpercelen die pas een jaar later werden verkocht.

De landbouwgronden van Pieter Schukking en consorten en Abraham van der Linde werden gekocht door veehouder Alex Struik. In totaal ging het hier om ruim 4 hectare grond, die werd verkocht voor 10.300 gulden. In 1955 vond er rechtsherstel plaats en kwamen de percelen terug in bezit van de familieleden van Schukking en Van der Linde. Het lot van Schukking is onduidelijk, maar Van der Linde werd op 22 oktober 1943 vermoord in Auschwitz.

De 3 landbouwgronden van Joseph Mulder Canter, ter grootte van 1,5 hectare werden voor 5.000 gulden verkocht aan veehouder de Diemense Nicolaas Kersbergen. In 1950 vond minnelijk rechtsherstel plaats en kwamen de gronden weer op naam te staan van Mulder Canter. Die was echter op 26 maart 1943 vermoord in Sobibor, waardoor het NBI bewindvoerders voor hem aanstelde. In 1957 werden percelen per veiling verkocht. Zoiets gebeurde vaker, omdat veel nabestaanden geen belangstelling hadden voor landbouwgrond.

Firma L. Godschalk en Zonen had 9 percelen landbouwgrond in bezit en een perceel met een woning en omringend landbouwgrond. Deze percelen hadden een totale omvang van 9 hectare. In 1942 kocht landbouwer Heinrich Janssen deze percelen voor 15.000 gulden. In 1955 vond er rechtsherstel plaats en kwamen de percelen weer in het bezit van de firma. In 1955 werden ze verkocht aan Hartog (Levie) Godschalk, die ook deel had uitgemaakt van de firma L. Godschalk en Zonen.²⁵

Gemeente-aankopen

Om na te gaan of gemeente Diemen – direct of indirect – percelen heeft aangekocht, in de eigen gemeente of ergens anders, onderzochten we ook politiek-bestuurlijke bronnen. Zo raadpleegden we de notulen van de gemeenteraad en van B & W. De notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad van december 1941 tot april 1946 ontbreken, omdat de gemeenteraad toen ontbonden was, maar uit de notulen die er wel zijn, komt niets naar voren waaruit blijkt dat gemeente Diemen zich heeft beziggehouden met de aankoop van percelen van Joodse eigenaren, of hiertoe enige poging heeft ondernomen. Ook in de gemeentelijke grootboeken komen geen aankopen naar voren die wijzen op aankoop van Joodse percelen door gemeente Diemen.

Verder onderzochten we of gemeente Diemen na de oorlog naheffingen voor gemeentebelastingen heeft gestuurd aan Joodse inwoners. De kohieren van de gemeentebelastingen zijn inmiddels vernietigd, volgens de daarvoor geldende archiefprocedures. Daardoor is het niet na te gaan of er aanmaningen zijn verstuurd. In de grootboeken vonden we geen gegevens die duiden naheffingen van achterstallige belastingen.

Wat vaststaat, is dat gemeente Diemen kosten en de lasten op zich nam voor percelen die waren onteigend om plaats te maken voor de Duitse verdedigingslinie. Daaronder valt ook Diemerkade 20.

Voor Ouderkerkerlaan 75 is, voor zover we dat konden nagaan, geen achterstallige belasting verhaald op de Joodse eigenaar of diens beheerder. Wel werd de straatbelasting en de grondbelasting in 1945 betaald van de geïnde huur over dat jaar, maar dat was een logische omgang met kosten en baten door de beheerder. Vanaf 1946 lijkt het erop dat deze kosten werden afgewenteld op de nationale Beheerscommissie Detailhandel en Ambacht.

Conclusies over onteigening en rechtsherstel

1. Gemeente Diemen kocht geen percelen of panden van Joodse eigenaren en heeft daartoe ook geen poging ondernomen. Voor 17 van de 19 percelen van de Diemense percelen die de bezetter in beheer nam en verkocht heeft rechtsherstel plaatsgevonden. Voor de andere 2 percelen hebben we nagegaan waarom dat niet zo is. Voor het perceel Diemerkade 20 heeft wel een schade-loosstelling plaatsgevonden, en gemeente Diemen heeft de erfgenamen in het kader van wederopbouw een ander perceel aangeboden. Het is onduidelijk of zij zijn ingegaan op dit aanbod. Voor het andere perceel, Ouderkerkerlaan 75, is geen rechtsherstel aangevraagd. De koopsom bleef zo bij het NBI.

2. Voor zover we kunnen nagaan vanwege het beperkte bronmateriaal, heeft gemeente Diemen geen naheffingen van gemeentebelastingen gestuurd naar Joodse eigenaren of hun nabestaanden.

Bejegening

Burgemeester De Geer van Oudegein was geen aanhanger van het nationaal-socialisme, maar raakte wel verstrikt in de uitvoering van het beleid van de bezetter. Zo liet hij ambtenaren van gemeente Diemen de Ariërverklaring tekenen, waarmee zij aangaven niet Joods te zijn. Nu werkten er in deze periode al geen Joden bij de gemeente, maar hij liet het zijn mensen wel verklaren. In 1941 gaf de bezetter de opdracht om alle Joden in de gemeente te registreren. De Geer van Oudegein volgde deze verordening op en liet de registratiepapieren versturen naar de Diemense Joden. In augustus 1941 werd het bestaande gemeentebestuur ontbonden, op last van de bezetter. De burgemeester en twee van zijn wethouders bleven aan.²⁶

In de loop van 1943 vond burgemeester De Geer van Oudegein het steeds lastiger om zijn ambt uit te oefenen. Hij had meerdere moeilijke beslissingen moeten nemen in de oorlogsjaren, maar hij had de verordeningen van de bezetter over het algemeen niet genegeerd – al had hij persoonlijk geen rol willen spelen bij de uitvoering ervan. Echter, toen de Duitsers in 1943 besloten om een deel van Diemen te slopen voor de Duitse verdedigingslinie rond Amsterdam, en daarbij de persoonlijke medewerking van De Geer van Oudegein werd gevraagd, vond de burgemeester dat hij hiermee niet kon instemmen. Daarom werd hij op 17 december 1943 voor onbepaalde tijd met verlof gestuurd.

Zijn opvolger Guépin was sinds 1935 lid van de NSB en een fanatiek nationaalsocialist die zich tijdens de oorlog bezighield met de uitsluiting van Joden. Hij hield zich bijvoorbeeld strikt aan de regels van de bezetter, ook waar hij kleine uitzonderingen had kunnen maken.²⁷

Guépin werd op 23 mei 1945 gearresteerd en hij werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van drieënhalf jaar met aftrek van voorarrest. Hij verloor zijn kiesrecht en het recht om zelf gekozen te worden en hij mocht geen openbare ambten meer bekleden. Zijn vermogen werd verbeurd verklaard tot een bedrag van 5.000 gulden.²⁸

De Geer van Oudegein werd na de bevrijding opnieuw aangesteld als burgemeester van Diemen. Maar hij bleef niet lang; in 1946 werd hij burgemeester van Vreeswijk. Ook naar het handelen van De Geer van Oudegein stelde de Zuiveringscommissie een onderzoek in, maar op 29 oktober 1945 stelde het Departement van Binnenlandse Zaken: 'Na kennisneming van de stukken ben ik van oordeel, dat er geen aanleiding bestaat tegen den heer De Geer van Oudegein, op grond van zijn houding tijdens de bezetting, een maatregel te nemen.'²⁹

De vraag wie nu 'de gemeente' was, is niet zo duidelijk als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde

bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden, en hoe ze te werk gingen in de tijd dat er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. De wethouders en andere functionarissen met wie hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd. Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt waren. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel werd op nationaal niveau georganiseerd door NBI en de Raad voor het Rechtsherstel. Dat verliep buiten gemeentebestuurders om.

Met onze hedendaagse blik terugkijkend op de Tweede Wereldoorlog, vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. Dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel. De redenatie van de overheid was dat alle Nederlanders gelijk waren en dat Joden niet apart behandeld moesten worden. Zoiets paste meer bij de discriminatie van de nazibezetters, vond men. In de praktijk betekende dit voor Joodse burgers nog meer onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die de gemeente op bevel had gevorderd, kregen een kleine vergoeding van de Wehrmacht via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roof-instellingen. Deze roof-instellingen betaalden indirect mee aan de deportaties en kampen.

Conclusies over de bejegening van Joodse burgers in Diemen

Het archief bevat weinig materiaal om uitspraken te doen over de bejegening van Joodse inwoners, op de getroffen algemene maatregelen tegen Joodse burgers na. Maar die waren landelijk ingesteld en zeggen weinig specifiek over gemeente Diemen handelde tegenover haar Joodse inwoners.

1. Burgemeester De Geer van Oudegein was het persoonlijk niet eens met de Duitse verordeningen over Joden, maar hij probeerde deze ook geen halt toe te roepen.
2. In de notulen van B en W en de gemeenteraad staan geen verwijzingen naar de bijzondere behandeling van Joodse inwoners tijdens en na de oorlog. Niet door actieve medewerking aan de deportaties tijdens de bezetting, en ook niet door speciale regelingen of coulance voor teruggekeerden na de bevrijding.
3. De woningnood in Diemen was na de oorlog hoog, doordat een derde van de gemeente was gesloopt om plaats te maken voor een Duitse verdedigingslinie. Na de oorlog lag de aandacht van de gemeente voornamelijk bij de wederopbouw, en niet bij de gedeporteerde Joodse burgers en hun bijzondere slachtofferschap.

Noten

- ¹ Taco ten Dam, “Een geschiedenis van de lotgevallen van de Diemense joden in de Tweede Wereldoorlog,” in: Diemens oorlog. Dorp bij Amsterdam onder Duitse bezetting (red.) Historische Kring Diemen (Diemen, 2015), 78-109.
- ² Ten Dam, “Een geschiedenis van de lotgevallen van de Diemense Joden,” 78-109.
- ³ Taco ten Dam, “Een joods werkkamp op de plaats van het voormalige paradijselijke ontspanningsoord,” in: Diemens oorlog, 110-115.
- ⁴ Stolpersteine, “Stolpersteine Diemen”.
- ⁵ Ten Dam, “Een geschiedenis van de lotgevallen van de Diemense Joden,” 78-109.
- ⁶ “Eerste bom valt op Stammerdijk,” Oneindig Noord-Holland, via onh.nl/verhaal/eerste-bom-valt-op-stammerdijk
- ⁷ Alfred Bakker, “De vernietiging van 32% van de Diemense woningen in 30 dagen,” in: Diemens oorlog. Dorp bij Amsterdam onder Duitse bezetting (red.) Historische Kring Diemen (Diemen, 2015), 201-214.
- ⁸ Taco van Dam, “Drie burgemeesters in oorlogstijd,” in: Diemens oorlog, 261-272.
- ⁹ Bakker, “De vernietiging van 32%,” 201-214.
- ¹⁰ Gemeentearchief Diemen, 30546, Archief van de Gemeente Diemen, inv. 3252, Inventarisatie schade en uitwerking verdere aanpak wederopbouw. 1945 – 1951.
- ¹¹ Paraat, 14-07-1945.
- ¹² Joods Monument, nr. 138968.
- ¹³ Joods Monument, nr. 138967.
- ¹⁴ NBI, inv.nr. 66797, Heidemann, H.H.
- ¹⁵ NBI, inv.nr. 66797, Heidemann, H.H.
- ¹⁶ NBI, inv.nr. 66797, Heidemann, H.H.
- ¹⁷ NBI, inv.nr. 66797, Heidemann, H.H.
- ¹⁸ Het Parool, 05-05-1948.
- ¹⁹ Joods Weekblad, 20-2-1942.
- ²⁰ Joods Monument, nr. 187333.
- ²¹ NBI, inv.nr 89270, Hermans, E.T.A. (Stichting Bemha).
- ²² Piersma en Kemperman, Openstaande rekeningen, 78-79.
- ²³ GAD, 30546, inv.nr. 3269-3273 Herbouwplichtigen, “Diemerkade 20”.
- ²⁴ GAD, 30546, inv.nr. 3269-3273 Herbouwplichtigen, “Diemerkade 20”; inv. nr. 2274, Stukken betreffende de teruggave aan de rechtmatige eigenaren van tijdens de oorlog door de Staat der Nederlanden gevorderde gronden, de zogenaamde Commissariaatsgronden. 1947–1950.
- ²⁵ Joods Cultureel Kwartier, ‘Database Joodse landbouwgronden’.
- ²⁶ Taco van Dam “Drie burgemeesters in oorlogstijd,” 261-272.
- ²⁷ Piersma en Kemperman, Openstaande rekeningen, 41-43; Van Dam, “Drie burgemeesters,” 261-272.
- ²⁸ Piersma en Kemperman, Openstaande rekeningen, 43-44.
- ²⁹ NA, toeg. 2.04.67, Zuivering Ambtenaren, inv. 9119, dossier L.E. de Geer van Oudegein.

3. Verantwoording

Gemeente Diemen heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheeken en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden

te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen, tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijkse toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties, zoals bij overstromingen, kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog vanwege bombardementen.

De term vordering, of confiscatie, verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In een paar gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of voor een vrij schootveld. Het verschil met de ‘Duitse’ onteigeningen is dat dit geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Maar het stond de beheerder vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting

(en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie gebruiken we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenaren opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de besluiten burgers onrecht aandeden. Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Toch trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel nam men in de praktijk aan dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-genummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Om ervoor te zorgen dat het economisch verkeer zo snel mogelijk weer normaal werd, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een verdelende in plaats van een herstellende gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderwing, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstellende eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de drie vragen: hebben de gemeenten panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

De derde vraag gaat over bejegening. Hoe stelde gemeente Diemen zich op tegenover haar Joodse burgers, tijdens de bezetting en na de bevrijding? Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. In die boeken staan alle onteigende Joodse panden die de bezetter heeft doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Uit de Verkaufsbücher blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Maar Amsterdam was de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die in de Verkaufsbücher staan, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaaf-problemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren was voor de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad nodig – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen over de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit

onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁴ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat ze profiteerden van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper staat als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten in andere steden laten zien dat gemeenten twee redenen hadden om Joods vastgoed aan te kopen. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, paste men verschillende methoden om de koop te verbergen. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoed-aankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester(s) – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onacceptabel werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens

de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In gemeente Diemen hebben twee transacties van Joodse onteigende panden en percelen plaatsgevonden die in de Verkaufsbücher staan. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor verschillende gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.⁵

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Verschillende bronnen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeenteheffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes

op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.

3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Veel van deze procedures gingen (ook) over belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentebelastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher staan. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher, of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente laten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en molest.

De aannahme was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels niet per se terug te vinden is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een nuttige bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, legde men de kwestie voor aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel zijn de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentediensten van destijds en de belastinginning zouden een aanvullende bron kunnen zijn, met aanslagen per huiseigenaar. Maar deze vervolgstap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005).
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, 109-131, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016).
- ³ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁴ Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020).
- ⁵ Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

4. Bijlagen

Tabel: Onteigeningen en rechtsherstel Diemen

	Ouderkerkerlaan 75	Diemerkaade 20
<i>Kadastraal nr / leggerartikel</i>	<i>E 113 / 1286</i>	<i>F 198 / 1651</i>
<i>Eigenaar</i>	<i>Julius van Gelder</i>	<i>Vennootschap onder de firma F. van Zuiden en Co.: Frederik Marcus van Zuiden, Salomon Kornalijnslijper</i>
<i>Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)</i>	<i>Hendrik Heidemann (1942)</i>	<i>Berendina Evelina Maria Helsloot, i.g.v.g.g.m. Emile Theodore Antoine Hermans (1943)</i>
<i>Rechtsherstel (jaar)</i>	-	-
<i>Bron</i>	VB	VB

	Oud Diemerlaan Westzijde (landbouwgrond)	Oud Diemerlaan (landbouwgrond)
<i>Kadastraal nr / leggerartikel</i>	<i>A 196, A 197, A 198, A 199, A 200 / 1680</i>	<i>A 324, A 325, A 2577 / 1203</i>
<i>Eigenaar</i>	<i>Pieter Schukking en cons., Abraham van der Linde</i>	<i>Jozeph Mulder Canter</i>
<i>Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)</i>	<i>Alex Struik (1942)</i>	<i>Nicolaas Kersbergen (1942)</i>
<i>Rechtsherstel (jaar)</i>	1950	1950
<i>Bron</i>	Overig	Overig

	Stammerdijk (woonhuis met landbouwgrond)	Stammerdijk (landbouwgrond)
<i>Kadastraal nr / leggerartikel</i>	<i>C 254 / 1489</i>	<i>C 248, C 249, C 250, C 251, C 252, C 253, C255, C 256 / 1489</i>
<i>Eigenaar</i>	<i>Vennootschap onder de firma Gemeenschappelijk Huizenbezit L. Godschalk en Zonen: Levie Godschalk, Jozeph/Joseph Godschalk, Mozes Godschalk, Nathan Godschalk, Hartog/Hartog Levy Godschalk</i>	<i>Vennootschap onder de firma Gemeenschappelijk Huizenbezit L. Godschalk en Zonen: Levie Godschalk, Jozeph/Joseph Godschalk, Mozes Godschalk, Nathan Godschalk, Hartog/Hartog Levy Godschalk</i>
<i>Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)</i>	<i>Heinrich Janssen (1942)</i>	<i>Heinrich Janssen (1942)</i>
<i>Rechtsherstel (jaar)</i>	1955	1955
<i>Bron</i>	Overig	Overig

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Boldrik, Margot van en Wijnhuizen, Daaf. *In water en vuur: Ubbergen en Millingen 1940-1945*. Weesp: Unieboek BV/De Gooise Uitgeverij, 1984.
- Bosch, Toon, Leo van Bergen, Marie-Antoinette Willemsen en Jan Brabers. *Dekkerswald 1913-2022: Longzorg in een golvend landschap*. Amsterdam: Boom uitgevers Amsterdam, 2022.
- Driessen, G.G. *Groesbeek 1935-1945: Crisis en oorlog*. Nijmegen: Thoben Offset Nijmegen, 1981.
- Driessen, G.G. *Groesbeek 1945-1950: Het dorp der verwoesting herrijst*. Nijmegen: Thoben Offset Nijmegen, 1982.
- Driessen, G.G. *Groesbeek zal herrijzen: De periode 1945-1955 in vogelvlucht*. Groesbeek: Uitgeverij Heemkunde Groesbeek, 2009.
- Fun, Hans. *Littekens van Market-Garden: Sporen van strijd in 1944 in de gemeente Ubbergen*. Ubbergen: MacDonald/SSN, 2005.
- Historische Kring Diemen (red.), *Diemens oorlog. Dorp bij Amsterdam onder Duitse bezetting* (Diemen, 2015).

Klinkenberg, Paul, Paul Thissen en Paul van der Heijden. *Bezet, bevrijd & geplunderd. Geallieerde plunderingen in de regio Nijmegen 1944-1945*. Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt, 2020.

Rosendaal, Joost, *De bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wesel 1944-1945*. Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt, 2014.

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.

Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*.

Roos-van Rooden, Thea de. *Millingen in 1945*. Nijmegen: Werkvoorzieningsschap Nijmegen e.o. 1995.

Smit, Jan G. *Millingen op drift: 50 jaar geleden. Millingsen vertellen hun geschiedenis van oorlog en evacuatie*. Nijmegen: Drukkerij SSN, 1994.

Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).

Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief

2.04.67, Zuivering Ambtenaren, inv. 9119, dossier L.E. de Geer van Oudegein

2.09.16.06, Nederlands Beheersinstituut, inv.nr. 89270, Hermans, E.T.A. (Stichting Bemha), Amsterdam.

2.09.1606 Nederlands Beheersinstituut, inv.nr. 66797,, H.H. Heidemann, Amsterdam.

Gemeentearchief Diemen (GAD), 30546

1247, Stuk betreffende de Israëlitische begraafplaats. 1907 – 1958.

2274, Stukken betreffende de teruggave aan de rechtmatige eigenaren van tijdens de oorlog door de Staat der Nederlanden gevorderde gronden, de zogenaamde Commissariaatsgronden. 1947 – 1950

2820-2821, Raadsbesluiten, 1939-1947

2822-2823, Raadsbesluiten, 1948-1950

2922-2924, Besluitenlijsten, Agenda's van de vergaderingen en registers van de besluiten genomen in de vergaderingen, 1939-1949

2780-2781, Notulen van de vergaderingen, 1938-1946, 1947-1950

3008, persoonsdossier burgemeester de Geer van Oudegein, 1937-1950

3252-3255, Stukken betreffende de naoorlogse wederopbouw van de op last van de Duitse bezetter gesloopte woningen en gebouwen aan de Diemerkade en de Arent Krijtstraat

3261-3263, Stukken betreffende de toewijzing van percelen grond aan eigenaren van woningen die tijdens de oorlog op last van de Duitse bezetter werden gesloopt. 1948 – 1955

3148, Stukken betreffende architect Jan de Boer

3251, Herbouw en herstel van werken. Wederopbouw. Stukken betreffende het herstel van materiële schade veroorzaakt door de oorlog. 1940 – 1943

3269-3273, Stukken betreffende de subsidiëring van de huiseigenaren van wie tijdens de oorlog op last van de Duitse bezetter de woningen zijn gesloopt en die als eigenaar verplicht zijn hun woning te herbouwen (herbouwplichtigen). 1948 – 1956 (1968)

3281, Straatbelasting. 1939 – 1973

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Delpher

www.delpher.nl

Gemeente Amsterdam

www.amsterdam.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Joods Cultureel Kwartier, database Joodse landbouwgronden

data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Stolpersteine

map.stolpersteine.app/nl/diemen/locaties

